

ΕΘΝΟΓΡΑΦΙΑ ΣΤΟ ΑΡΧΕΙΟ

ΓΙΑ ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ: PENELOPE PAPAILIAS, *GENRES OF RECOLLECTION: ARCHIVAL POETICS AND MODERN GREECE*, NEW YORK, PALGRAVE MACMILLAN, 2005

ΕΦΗ ΑΒΔΕΛΑ*

Τοπικοί ιστορικοί που συγκεντρώνουν μαρτυρίες και γράφουν νοσταλγικά για τη χαμένη βιομηχανική ανάπτυξη και αστική ζωή της πόλης τους: μια κοσμοπολίτισσα Ελληνίδα που κινητοποιεί δεκάδες συνεργάτες για να καταγράψουν τις μαρτυρίες χιλιάδων προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής για τις 'χαμένες πατρίδες' τους: το αμφιλεγόμενο μυθιστόρημα για τον Εμφύλιο ενός αναγνωρισμένου συγγραφέα και οι πολλαπλές του συγκρουσιακές αναγνώσεις και τα σχεδόν άγνωστα απομνημονεύματα ενός υπερατλαντικού μετανάστη που ο πόλεμος και ο Εμφύλιος διέλυσαν τη ζωή του, και η πρόσφατη διαχείρισή τους: αυτές είναι οι τέσσερις περιπτώσεις που μελετά στο βιβλίο της η Πηνελόπη Παπαηλία, κοινωνική ανθρωπολόγος στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας. Και οι τέσσερις αφορούν τραυματικές περιόδους του ελληνικού 20ού αιώνα: υπερατλαντική μετανάστευση, εκβιομηχάνιση, προσφυγιά, Εμφύλιος. Μέσα από τις περιπτώσεις αυτές η Παπαηλία μελετά μορφές «λαϊκής» ιστορικής πρακτικής στην Ελλάδα. Ο στόχος της είναι διπλός: από τη μια μεριά να δείξει πώς η ιστορική γνώση διαμεσολαβείται από τους συγκεκριμένους πολιτισμικούς τρόπους με τους οποίους συγκροτείται η τεκμηριωτική βάση της ιστορικής πρακτικής: και αφετέρου να εξετάσει πώς μέσα από τις ποικιλόμορφες καταγραφές της μνήμης παράγεται και αναπαράγεται η πολιτισμική διαφορά, σκιαγραφούνται οι κοινωνικοοικονομικές διαφοροποιήσεις και συγκροτείται η διάσταση της κοινότητας.

Η διαπραγμάτευση των τεσσάρων περιπτώσεων στηρίζεται σε μια αναλυτική θεωρητική επεξεργασία γύρω από τις έννοιες της 'μαρτυρίας' και του 'αρχείου' ως πρακτικών ενεργητικής ανάκλησης, συλλογής και καταγραφής της μνήμης. Ο τίτλος του βιβλίου αποτυπώνει πολύ καλά αυτή την προβληματική, δεν είναι ωστόσο δυνατό να αποδοθεί μονολεκτικά στα ελληνικά.

Η πρώτη περίπτωση αφορά το Βόλο και τη δράση που αναπτύσσουν τη δεκαετία του '90 μια πλειάδα τοπικών ιστορικών που με το έργο τους εξυμνούν το 'ένδοξο' βιομηχανικό και αστικό παρελθόν της πόλης. Η Παπαηλία δείχνει πώς η 'ερασιτεχνική' αυτή ιστοριογραφία ενισχύεται την περίοδο αυτή από τη δυναμική παρέμβαση της δημοτικής αρχής, η οποία την εντάσσει σε ένα ευρύ φάσμα πολιτικών διάσωσης της 'ιστορικής μνήμης': δημιουργία δημοτικού αρχείου, επανεκδόσεις παλαιότερων τοπικών ιστοριών, αναπαλαιώσεις βιομηχανικών κτιρίων, κτλ. Η Παπαηλία δεν μελετά τις ιστορικές αφηγήσεις που παράγουν οι Βολιώτες τοπικοί ιστορικοί, αλλά τη διαδικασία μέσα από την οποία συγκροτούν την τεκμηρίωση που θα τους οδηγήσει να γράψουν ιστορία. Σε αυτό το πλαίσιο η παραγωγή τοπικής ιστορίας γίνεται το πεδίο για τη διαπραγμάτευση πολλαπλών διαφοροποιήσεων: ποιος δικαιούται να γράψει για το

'βιομηχανικό θαύμα' του Βόλου και τις οικογένειες 'παλαιών' Βολιωτών που το δημιούργησαν; Με ποια 'τεκμήρια' και στη βάση ποιων 'αρχειακών συνθέσεων'; Ποια είναι τα θέματα που νομιμοποιούνται να θεωρηθούν ιστορικά στο πλαίσιο αυτής της ιστοριογραφίας; Πώς εγγράφονται σε αυτήν οι ιστορικές μνήμες που ξεφεύγουν από το αφήγημα του 'βιομηχανικού θαύματος', λόγω χάριν, όσες αφορούν τις ιστορικές αναπαραστάσεις του 'επαναστατικού' Βόλου, στο Μεσοπόλεμο όσο και στην Αντίσταση; Και τι γίνεται με εκείνες τις (τραυματικές) ιστορικές μνήμες που αποκλείονται εντελώς από το αφήγημα της χαμένης προόδου της πόλης –όπως η προσφυγιά, η εργατική εκμετάλλευση, η φτώχεια, η ανεργία;

Η δεύτερη περίπτωση αφορά τη δημιουργία του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών (ΚΜΣ), κατά τη δεκαετία του '30, από τη Μέλπω Μερλιέ, με στόχο να διασωθούν οι μνήμες των προσφύγων για τη ζωή στις 'χαμένες πατρίδες'. Και εδώ η Παπαηλία δεν εξετάζει τις μαρτυρίες των προσφύγων, εκείνες που συνέλεξαν οι καταγραφείς ή εκείνες που έγραψαν μόνοι τους οι πρόσφυγες, αλλά τα γραπτά τεκμήρια που αναφέρονται στην οργάνωση και τη διαχείριση της συλλογής μαρτυριών και που αποτελούν τμήμα του αρχείου που τις περιλαμβάνει. Τα γράμματα που απευθύνει η Μέλπω Μερλιέ στους συνεργάτες της καταγραφείς, οι εκθέσεις που εκείνοι της στέλλουν μετά από κάθε 'εξόρμηση στο πεδίο', αναδεικνύουν τους όρους που προσδιόρισαν τη διαδικασία παραγωγής του αρχείου προφορικών μαρτυριών του ΚΜΣ: πώς οι ταξικές διαφορές ανάμεσα στην κοσμοπολίτισσα οραματίστρια και τους μισθοσυντήρητους συνεργάτες της μετουσιώνονται σε αντιθέσεις για τη μεθοδολογία της καταγραφής, πώς οι δυσκολίες επικοινωνίας (γλωσσικές, πολιτισμικές, ταξικές) με τους πρόσφυγες οριοθετούν τα υποκείμενα που τελικά 'μαρτυρούν' και τα είδη των 'εμπειριών' που συλλέγονται, πώς μια μεθοδολογικά καινοτόμα για την εποχή της παρέμβαση συλλογής ιστορικών πληροφοριών αποτέλεσε τη βάση μέσα από την οποία τροφοδοτήθηκαν μέσα στο χρόνο οι πιο κατεστημένες και κυρίαρχες εκδοχές 'συλλογικής μνήμης', εκείνες των 'χαμένων πατρίδων'.

Όπως και με τη Μερλιέ και το ΚΜΣ, έτσι και με την *Ορθοκωστά* του Θανάση Βαλτινού, η επόμενη περίπτωση εστιάζει σε αυτό που η Παπαηλία αποκαλεί περίπτωση 'μεταρρυθμιστή της πολιτισμικής μνήμης'. Το υλικό εδώ είναι η διαμάχη γύρω από το βιβλίο, συνομιλίες με το συγγραφέα, κυρίως όμως η δική της ακριβής και συστηματική ανάγνωση του λογοτεχνικού κειμένου. Αφού τονίσει το παράδοξο, ένα λογοτεχνικό κείμενο να αντιμετωπίζεται από τη λογοτεχνική (ή μη) κριτική ως κείμενο ιστορίας, αναδεικνύει την κειμενική στρατηγική του συγγραφέα: μέσα από αποσπασματικές, παρατακτικές 'μαρτυρίες', χρονολογικά πισωγυρίσματα, εξαντλητική παράθεση ονομάτων ο

* Η Έφη Αβδελά είναι ιστορικός και διδάσκει στο Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Βαλτινός καλεί την αναγνώστριά του να υποδυθεί την ιστορικό για να ανασυγκροτήσει μέσα από αυτό το αρχείο, όχι 'τι έγινε', αλλά την πολλαπλότητα των τρόπων με τους οποίους αντιμετωπίζεται αυτό που έγινε και που, σε κάθε περίπτωση, περιβάλλεται από πόνο, ενοχή, ντροπή και πένθος. Κατά την Παπαηλία, η κριτική που μπορεί κανείς να κάνει στον Βαλτινό δεν είναι ότι, ένας αριστερός αυτός, 'έδωσε άφεση' στα Τάγματα Ασφαλείας συλλέγοντας μόνο τη δική τους 'οπτική' των γεγονότων, αλλά η ελλιπής ιστορικοποίηση του τραύματος που επανενεργοποιείται στις μαρτυρίες, η αναγωγή της βίαιης σύγκρουσης, της προδοσίας και του πένθους σε πανανθρώπινο δράμα.

Ο Αρκάδιος Γιώργος Μαντάς, που αποτελεί την τέταρτη περίπτωση του βιβλίου, είναι μια πολλαπλά περιθωριακή εκδοχή 'μάρτυρα' του παρελθόντος. Δυο φορές μετανάστης στην Αμερική στις αρχές του 20ού αιώνα, εργάτης με πολλαπλές μετακινήσεις, ανήκει σε εκείνη την αντι-ηρωική κατηγορία μεταναστών της εποχής που 'επέστρεψαν', 'επαναπατρίστηκαν'. Πόλεμοι και οικογενειακές υποχρεώσεις τον κρατούν στην Ελλάδα έως ότου τη δεκαετία του '40 θα εμπλακεί στις αναπόδραστες πολώσεις της εποχής και θα χάσει και τα τρία αγόρια του. Μόνος στα γεράματά του καταγράφει δύο φορές τα απομνημονεύματά του. Τα χειρόγραφα έρχονται στην επιφάνεια τη δεκαετία του '90 όταν εκδίδεται μέρος τους στο πλαίσιο της αναβίωσης τοπικών ιστοριών του χωριού του. Η Παπαηλία τοποθετεί στο συμφραζόμενο της εποχής τους τις εκδοτικές επιλογές για τα χειρόγραφα, καθώς και εναλλακτικές αναγνώσεις που τους επιφυλάσσονται, και εξηγεί γιατί το εγχείρημα ενός ανθρώπου σαν τον Μαντά να καταγράψει ο ίδιος τη ζωή του δύσκολα μπορεί να έχει αποδέκτες ακόμα και σήμερα. Η δική της αναλυτική ανάγνωση των πρωτότυπων χειρογράφων δείχνει αφενός τον κειμενικό πλούτο τους και αφετέρου πώς η καταγραφή του Μαντά, περισσότερο από μια αυτοβιογραφία, είναι ένα πολυφωνικό μωσαϊκό μέσα από το οποίο επιχειρεί να διαχειριστεί τις απώλειες και τα τραύματα που του επιφύλαξε η ζωή και να δώσει φωνή στα χαμένα του παιδιά.

Για μία ιστορικό, το βιβλίο της Παπαηλία είναι αιρετικό, προκλητικό και εξαιρετικά ανανεωτικό. Αιρετικό, γιατί προσεγγίζει τους τρόπους με τους οποίους συγκροτείται η ιστορική μνήμη τραυματικών συλλογικών γεγονότων μέσα από μορφές «λαϊκής» ιστορικής παραγωγής και όχι μέσα από την ακαδημαϊκή («συντεχνιακή», όπως την ονομάζει) ιστοριογραφία. Ακόμη περισσότερο, δεν ενδιαφέρεται για ιστορικά προϊόντα αυτά καθαυτά, ακαδημαϊκά ή μη, αλλά για τη διαδικασία ιστορικής παραγωγής και κυρίως για το πώς η διαδικασία μέσα από την οποία συγκεντρώνονται τεκμήρια και συγκροτείται το 'αρχείο' είναι δυναμική και προσδιοριστική της ιστορικής αφήγησης. Εξετάζει δηλαδή τους τρόπους τεκμηρίωσης και καταγραφής που υπαγορεύουν, σε καθεμιά από τις τέσσερις περιπτώσεις, στη συγκεκριμένη συγκυρία κάθε φορά, ποιο παρελθόν μπορεί να ιστορηθεί, με ποια υλικά και με ποιον τρόπο. Η Παπαηλία μελετά αυτές τις 'ποιητικές του αρχείου' ως πρακτικές τεκμηρίωσης και μαρτυρίας μέσα από τις οποίες οι 'ερασιτέχνες ιστορικοί' μιλούν για τον εαυτό τους και για εκείνο το παρελθόν που θεωρούν δικό τους.

Το βιβλίο της Παπαηλία είναι επίσης προκλητικό, γιατί μετατρέπει το πεδίο της ιστορικής παραγωγής σε εθνογραφικό

πεδίο. Πιο συγκεκριμένα, το πεδίο της εθνογραφίας της είναι τα 'προσωπικά αρχεία' των υποκειμένων που εξετάζει. Μελετώντας τα είδη ενεργητικής καταγραφής της μνήμης, η Παπαηλία μετατρέπει σε εθνογραφικό πεδίο τους χώρους, τα υποκείμενα όσο και τα ίδια τα κείμενα, και αναδεικνύει τη δυναμική διαδικασία που εμπεριέχει η συγκρότηση της τεκμηρίωσης στην οποία βασίζεται μια ιστορική παραγωγή. Κυρίως όμως, αναδεικνύει ότι η 'έρευνα από πρώτο χέρι' (η *raison d'être* της ακαδημαϊκής ιστοριογραφίας), η συλλογή 'αυθεντικών' τεκμηρίων ή 'πρωτογενών' προφορικών μαρτυριών εγγράφεται στην ιστορική συγκυρία και τις κοινωνικές συνθήκες μέσα στις οποίες έγινε, που με τη σειρά τους προσδιορίζουν τους κειμενικούς τρόπους με τους οποίους καταγράφεται. Είναι δηλαδή πολιτισμικά προσδιορισμένη.

Το βιβλίο της Παπαηλία είναι επίσης, όπως είπα, συγχρόνως εξαιρετικά ανανεωτικό. Όχι μόνο γιατί μελετώντας πρακτικές που βρίσκονται έξω από τα καθιερωμένα όρια της ακαδημαϊκής ιστοριογραφίας, δείχνει πώς παράγονται οι ιεραρχήσεις της γνώσης και πώς «οι συμβάσεις των έγκυρων ιστορικών λόγων οριοθετούν το περιεχόμενο του ιστορικού» (σ. 10). Αλλά και γιατί, δίνοντας έμφαση στο αρχείο ως δυναμικό στοιχείο στη διαδικασία ιστορικής παραγωγής, ανατρέπει εκείνες τις ιστοριογραφικές αντιλήψεις που αντιλαμβάνονται την ιστορική παραγωγή σαν μια μονοσήμαντη μετάβαση από το τεκμήριο στο ιστορικό προϊόν. Η έμφαση στο αρχείο της επιτρέπει να συμπεριλάβει είδη ιστορικής αφήγησης που δεν στηρίζονται στην επαλήθευση της τεκμηρίωσης αλλά στη μεταβίβαση της μαρτυρίας και να δείξει ότι η διαδικασία τεκμηρίωσης του παρελθόντος παράγεται μέσα από πολλαπλά είδη ιστορικής γραφής και από πολλαπλές κειμενικές πρακτικές πέρα από τη γραφή.

Για την Παπαηλία η παραγωγή ιστορίας προϋποθέτει υποκείμενα, έστω και σε διαφορετικές θέσεις: ως συλλέκτες, μάρτυρες, συγγραφείς, καταγραφείς, ακόμη και ως αναγνώστες. Δίνοντας έμφαση στη διαδικασία παραγωγής ιστορικής γνώσης ως μια μορφή πρακτικής, η προσέγγισή της διαφοροποιείται αισθητά από εκείνες που εστιάζουν στο ιστορικό προϊόν, δηλαδή τις καθαρά κειμενικές προσεγγίσεις. Από την άποψη αυτή η συμβολή της είναι πολλαπλά καλοδεχούμενη γιατί έμμεσα ανατρέπει τους όρους με τους οποίους τέθηκε πριν μερικά χρόνια στα καθ' ημάς η στείρα –κατά τη γνώμη μου– δημόσια αντιπαράθεση για την ιστοριογραφία. Γι' αυτό και η ελληνική έκδοση του βιβλίου είναι, θεωρώ, πολλαπλά επιθυμητή.

Μιλώντας ωστόσο, πάντα από τη σκοπιά της ιστορικού, δεν μπορώ να κρύψω ότι υπήρξαν στιγμές στη διάρκεια της απολαυστικής ανάγνωσης του βιβλίου που αναρωτήθηκα ποια είναι ακριβώς αυτή η ενιαία 'ακαδημαϊκή'/συντεχνιακή'/φιλελεύθερη'/(ενίοτε) 'ριζοσπαστική' ιστοριογραφία απέναντι στην οποία η Παπαηλία παραβάλλει τον πλούτο των πρακτικών ιστορικής παραγωγής, ορισμένες από τις οποίες εξετάζει. Και σε ποιο βαθμό, συγκροτώντας αυτό το δίπολο μέσα ακριβώς από τις αναγκαστικά ομοιογενεοποιητικές αναπαραστάσεις που μετατρέπουν το άμορφο δημόσιο πεδίο σε 'δημόσια ιστορία', υποβαθμίζει όσα για πολλούς 'κατεστημένους' ιστορικούς συνιστούν πια κοινούς τόπους, καθώς και εκείνες τις ακαδημαϊκές προσεγγίσεις που αποπειρώνται να υπερβούν παραγωγικά το ίδιο το δίπολο 'συντεχνιακή' και 'λαϊκή' ιστορία.